

## **УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА: ВІДРОДЖЕННЯ ТА МОДЕРНІЗАЦІЯ**

Закономірністю національного відродження є активне формування політичної свідомості та політичної культури етносу. Важливо, щоб еліта йшла в авангарді процесів повернення до життя народних традицій та ідеалів, формування дієвої національної ідеології. З цієї точки зору не випадковим було проведення у грудні 1990 р. за ініціативою Співки письменників України та Республіканської асоціації українців наукової конференції “Політична культура українців”. Був це час активного пробудження української самосвідомості та розгортання революційних дій.

Відкриваючи форум, письменник Іван Дзюба зазначив, що “політика й культура – поняття не дуже згідливі між собою й у чомусь навіть взаємовиключаються, адже культура орієнтується насамперед на мораль, а політика виходить з інтересів певної суспільної групи. Але є й інший бік цієї суперечності: жодна культура не є поза політикою і політика не можлива без облагороджуючого впливу культури. На стику цих суперечностей і створюється та грань, що називається політичною культурою” [4]. Важко заперечити І. Дзюбі та іншим учасникам конференції, які закликали поєднати політику з кращими зразками духовної культури народу, щоб подолати тоталітарну спадщину і вийти на цивілізований шлях розвитку. Проте очевидним є те, що представлення політичної культури як процесу і результату насичення політики духовними цінностями має той недолік, що політична культура тлумачиться як щось привнесене у політичне життя, а не породжене ним самим. Створюється також враження, що політика сама по собі є акультурною, що можливе докультурне, позакультурне чи надкультурне політичне життя, що політичну сферу можна легко й швидко окультурити. Цей специфічний підхід до суті політичної культури характеризує світогляд значної частини українських політиків, і не лише вихідців з творчої інтелігенції.

Усвідомлюючи актуальність формування нової політичної культури для відродження української нації і її державності, автор ставить перед собою три взаємопов’язані завдання. По-перше, уточнити сутність політичної культури як суспільного феномена. По-друге, з’ясувати, якою була політична культура українців за радянської доби та якою вона є зараз. І, по-третє, накреслити шляхи розв’язання основних проблем відродження і подальшого формування української національної політичної культури в сучасних умовах.

Що ж таке політична культура? Відомий український історик та політолог В’ячеслав Липинський визначав політичну культуру як включення наукових знань у політичний процес [1, 352]. І. Дзюба, нагадаємо, розглядав її як поєднання політики з духовними цінностями. Серед дослідників, які пов’язують політичну культуру із суттю самої політики, думки також розходяться. Одні вважають, що політична культура – це якісний бік системи політичних уявлень і політичної поведінки: рівень політичних знань, міра включеності у політичний процес, компетентність і професіоналізм, моральність і гуманізм у політичних діях, стан демократії тощо. Інші схильні вважати, що політична культура – це не якість і стан політики, а конкретні політичні феномени, що самі мають певну якість і самі спричиняють ті чи інші стани, формують механізми політичного життя.

До основних феноменів політичної культури найчастіше відносять історично сформовані, відносно стійкі політичні уявлення, ідеї та ідеали, політичні цінності та ціннісні орієнтації, принципи і норми політичного життя, стереотипи політичного мислення і поведінки, політичні міфи, символи, традиційні політичні інституції тощо. Отже, і в політичній свідомості, і в політичній поведінці функціонують сформовані в процесі історичної творчості народу політико-культурні елементи. Їх соціальне призначення – бути своєрідним кодом або матрицею політичного процесу, тобто відтворювати певні якості політичного життя й спрямовувати політичний розвиток у потрібному напрямку.

Певну неоднозначність у питання про політичну культуру вносить використання терміна "культура" у вузькому та широкому розумінні. У першому випадку культура обмежується лише освітою, мораллю, релігією, мистецтвом тощо, а в другому – включає й інші сфери суспільного життя – все, що створене людиною. Немає сумніву, що коли йдеться про політичну культуру суспільства, то вона повинна включати й суто політичні цінності, наприклад, ідею народовладдя, принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову, й елементи культури з інших сфер, котрі тісно пов'язані з політикою. Наприклад, Українська гетьманська держава XVII – XVIII ст. творчо використовувала військові форми організації козацького життя. Особливо важливим є насичення політичного процесу ідеалами і нормами моралі, християнськими цінностями, естетичними принципами, екологічними уявленнями тощо.

Як для наукових досліджень, так і для практики істотно методологічне значення має уявлення про політичну культуру як своєрідний процес. Тут можна виокремити низку паралельних чи послідовних операцій і дій.

По-перше, – це формування елементів політичної культури – ідей, ідеалів, норм, символів, міфів, стереотипів, ефективних форм діяльності. Нині особливо актуальною залишається проблема узгодження змісту національної ідеї та формування ідеології державотворення, вироблення принципів електорального процесу, розмежування функцій основних гілок державної влади, розробка ефективнішої системи місцевого самоврядування, формування культури масових форм політичної участі громадян тощо.

Другий процес – трансляція вироблених елементів культури на всі терени країни і на кожному суспільному верству, засвоєння їх широким загалом (процес так званої політичної соціалізації). Особливу увагу необхідно приділити проблемам соціалізації підрастаючих поколінь українського народу, формуванню активної громадянської позиції молоді.

Третє – це функціонування політичної культури. Основними функціями політичної культури є ідентифікація, комунікація, інтеграція та мобілізація. Історією нині на передній план висувуються інтеграційні та мобілізаційні функції політичної культури. У цьому проявляється важлива націотворча роль політико-культурних процесів.

І, нарешті, вдосконалення системи політичної культури відповідно до нових умов життя.

Зрозуміло, що суб'єкти політичного життя можуть цілеспрямовано включатись у процеси формування та функціонування політичної культури. Проте можливість такого втручання не слід перебільшувати, бо і політичні уявлення, і міфи, і стереотипи мислення та поведінки у значній мірі спрацьовують автоматично, поза свідомими зусиллями людей. Отже, та чи інша особа не може довільно "покинути" одну політичну культуру і "увійти" в іншу.

Якою ж була політична культура нашого народу за радянської доби? Найчастіше в літературі можна прочитати таке: була вона тоталітарною (або авторитарною), а нині стає демократичною. Суть проблеми в тому, що політична культура, як і культура взагалі, – це вельми інерційне явище. Суспільний лад, ті чи інші інститути, особи вже канули в Лету, а традиції, стереотипи, міфи, догмати ще довго й довго діють. Соціологи дійшли висновку, що для повного зруйнування соціальної системи потрібно стільки ж часу, скільки вона створювалася: формувалася і діяла 50 років – потрібно 50 років на її трансформацію у нову якість. А це – дві – три генерації людей. Отже, нині діючою, чинною є переважно та політична культура, котра була й до 1991 р.

Дослідникам і практикам слід також мати на увазі, що політична культура кожного суспільства поділяється на офіційну культуру та культуру народну. Що стосується змісту офіційної радянської політичної культури, то особливих проблем у її розкритті не існує. А якою ж була культура народу, простих людей, середнього прошарку, та й самої партійної номенклатури? Найглибшим і найуніверсальнішим критерієм аналізу політичної культури населення вчорашньої й теперішньої України є ідея суверенітету народу й держави. Ті, хто сповідував ідеал незалежної української держави, боровся за неї, – формували у собі одну політичну культуру. Ті, хто пристосовувався, але пам'ятав про українську національну ідею, – іншу. І ті, хто повністю зрікся національних інтересів, – третю. На основі такого підходу я виокремлюю чотири головні політико-культурні системи, що діяли в радянську добу.

Першою є так звана інерційна політична культура суверенної доби існування України. Ця культура створювалася напередодні української національної революції 1917–1920 рр. (кінець XIX – початок XX століття) і функціонувала в роки існування Української Народної Республіки та Української держави гетьмана П. Скоропадського. За умов радянського тоталітаризму вона стала нелегальною, тіньовою й врешті-решт вигнаною. Продовжувала функціонувати в різних діаспорах – був же уряд УНР в екзилі. З проголошенням незалежності України 1991 р. ця культура повертається з еміграції, перестає бути підпільною, тіньовою. Щоправда, вона дещо відстала в розвитку від материнської України, але в ній зосереджені давні українські традиції, ідеали та мрії і її вплив на українське відродження позитивний і вельми вагомий.

Друга політична культура тісно пов'язана з першою. Її можна назвати культурою національно-визвольної боротьби. Українці ніколи не припиняли змагань за суверенітет, навіть за умов суворого сталінського режиму. Тут варто згадати активних носіїв цієї культури: членів Організації українських націоналістів та Української Повстанської Армії, шістдесятників, діячів правозахисного руху. Ця культура включала уявлення про шляхи та способи відновлення державної незалежності України, традиційні форми національного опору та ідеал патріота, готового віддати життя за свободу Батьківщини. Саме ті, кому була притаманна ця політична культура, вершили сучасну українську революцію. Щоправда, націленість цієї культури на руйнування, на злам тоталітаризму нині не завжди сприяє налагодженню конструктивної, творчої роботи. Багатьом людям, які були добрими вояками, дисидентами й підпільниками, сьогодні важко пристосуватися до буденної й не менш виснажливої будівничої праці.

Третя політична культура – це критично та формально сприйнята культура пануючого радянського режиму. Щоб вижити в умовах іноземного поневолення, потрібно було сприйняти норми й символи діючої держави. Це створювало умови для ведення боротьби легальними чи напівлегальними методами. З проголошенням державного суверенітету України ця політична культура, з одного боку, втрачає свій сенс, відмирає, а, з іншого – ті її компоненти, що мають загальноцивілізаційний характер, можуть використовуватись у сучасному політичному житті – розуміння сутності політичних відносин, досвід організації роботи державних органів, навички самоврядування тощо. Що стосується духу відчуження і формального ставлення до радянської держави, котрі проявлялись у минулому і мали позитивне, охоронне значення, то сьогодні інерційна дія таких психологічних і моральних настанов щодо власної держави стоїть на заваді утвердження демократичних політичних відносин. Наших людей ще довго треба буде переконувати в тому, що державна влада може бути своєю, справедливою і гуманною.

Четвертий різновид політичних орієнтацій – це конформістсько-підданська культура. Вона характеризується пасивним пристосуванням до чужої влади, некритичним сприйняттям офіційних цінностей, відмовою від національних ідеалів і потреб. Її наслідком є денационалізація елітних верхів, окремих територій, а то й цілого народу.

Український етнос, що впродовж сторіч перебував під українофобними авторитарними режимами, зазнав значної деформації національної свідомості, поширення комплексу меншовартості та рабської психології. Конформістсько-підданські політичні орієнтації за своєю суттю є проявами антикультури, бо руйнують українську суспільність як політичний суб'єкт, як самобутність. Нині, в умовах державного суверенітету України, позитивно ставиться до основних символів незалежності своєї Батьківщини така кількість етнічних українців: до Запорозької Січі – 57%, до гетьмана Івана Мазепи – 24%, до УНР – 39%, до Симона Петлюри – 13%, до УПА – 24%, до Степана Бандери – 13% [2, 123 – 124]. 20% громадян сучасної України відносять себе до населення колишнього Радянського Союзу, 14% – до населення регіонів краю і лише 48% зараховують себе до населення суверенної України загалом [3, 107].

Враховуючи вищесказане та спираючись на результати досліджень вітчизняних учених, дамо загальну характеристику політичної культури посткомуністичної України.

За характером політичного режиму, який панував в Україні за радянської доби і сформував певні політичні якості людей, ця політична культура має посткомуністичний і посттоталітарний характер, тобто в ній домінують або мають значну питому вагу елементи комуністичної ідеології, радянсько-більшовицькі стереотипи, сформовані у минулому політичні переконання і настрої. Однак

ця політична культура вже не є ні офіційною, ні монопольною. Розкриття злочинів комуністичного тоталітаризму скомпрометувало її, зробило одіозною. Властиві цій культурі політичні орієнтації значною мірою функціонують за інерцією й часто приховуються її симпатиками.

За характером політичного статусу УРСР та української нації в колишньому СРСР нинішня політична культура українського народу є постколоніальною. Для неї у значній мірі характерні зрусіфікований стан, комплекси національної меншовартості та кривди, атрофована здатність до адекватної оцінки власних національних інтересів і цілей, відсутність навичок суверенного мислення і поведінки, вміння служити, а не самоврядувати на своїй землі.

За характером соціально-політичних процесів, що розгортаються в Україні, її новим статусом як суверенної самостійної держави політична культура сучасного українського суспільства стає національною і незалежницькою. Її підґрунтям є реабілітовані й легалізовані цінності суверенних епох української історії, ідеали національно-визвольної боротьби та сучасні потреби українського народу. Посткомуністичне суспільство та його державні органи ще не наважуються повною мірою визнати їх офіційний статус, але вони знаходять дедалі більшу підтримку в народі, відроджуються й поширюються у національній свідомості та діяльності політичних сил.

За ставленням до демократії та держави політична культура сучасних українців залишається авторитарною, етатистською і патерналістською. Проте за умов суверенного існування відроджуються традиційні риси української культури, зокрема такі, як народоправство, толерантність, ставлення до держави в дусі лібералізму – не людина й нація для держави, а держава для людини та національної спільноти.

За ідеологічною спрямованістю для політичної культури України характерний розкол суспільства на прихильників комуністичних і консервативно-ліберальних цінностей, на інтернаціоналістів-космополітів та патріотів-незалежників. При цьому на сході та півдні України домінують перші, а на заході – другі. Проте загальна тенденція суспільного розвитку характеризується лібералізацією суспільних відносин та поступовою українізацією політичних інституцій в усіх регіонах держави.

За цивілізаційно-культурними ознаками сучасній Україні властива прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, хоч помітну роль у політичному житті народу відіграють риси ментальності, характерні для східних народів. У російсько-самодержавний і радянський періоди історії України посилились властиві для азійських народів ставлення до держави (етатизм та патерналізм), її глави (настанова на харизматичних лідерів), політичних прав і свобод особи (підданство, общинність), політичного режиму (авторитаризм), ролі церкви в політичному житті суспільства (підпорядкованість церкви державі).

За системними якостями й зрілістю для політичної культури українського народу властиві фрагментарність та амбівалентність (поєднання різних за змістом і спрямованістю елементів), нецілісність (відсутні окремі компоненти культури, а ті, що є, мають несформований характер), неорганічність (багато політико-культурних елементів не відповідають ментальності, національному характеру, традиціям, усій системі культури української нації), анонімність (одна ціннісно-нормативна система зруйнована, інша ж ще не сформувалася). Відсутність досвіду самостійного політичного життя, незрілість національної свідомості та недовершений характер держави зумовлюють потестарні (дополітичні) погляди та поведінку як елітних груп, так і всього населення України.

Проаналізуємо тепер основні політико-культурні процеси, що розгортаються у нашому суспільстві. Його специфіка в тому, що це, по-перше, перехідне суспільство – суспільство, яке переходить з однієї формації в іншу, модернізується, по-друге, це суспільство, де суверенності набуває корінна нація, де відроджується національна держава. У суспільствах такого типу відбуваються п'ять основних політико-культурних процесів: відмирання, трансформація, відродження, запозичення і формування культурних цінностей на ґрунті власного досвіду.

Зрозуміло, що відмирають, руйнуються структури старої політико-культурної системи: комуністичної, колоніальної, тоталітарно-авторитарної. При цьому відбувається і самочинна, і організована деструкція. Проте зволікання з прийняттям нової Конституції, довга невизначеність у запитанні “Куди йдемо?” зробили наслідком те, що сучасна Україна значною мірою залишається своєрідним заповідником радянської культури.

Наступний політико-культурний процес – це трансформація. Трансформація взагалі означає зміну, перетворення різновиду, форми, істотних властивостей чого-небудь. У посткомуністичному українському суспільстві основними трансформаційними процесами є перехід від радянської, зросійщеної культури до національної, від тоталітарно-авторитарної до демократичної, від моноідеологічної до плюралістичної. Проте слід мати на увазі, що старі різновиди культури можуть трансформуватися так, що змінюється форма, але залишається незмінним зміст. Це проявляється у таких феноменах сучасного політичного життя, як необільшовизм, неототалітаризм тощо. Консервативні сили йдуть у підпілля, стають тіншовими, пристосовуються до нових умов, змінюють носіїв, сфери функціонування, виживають і чекають свого часу.

Відродженню автентичної української політичної культури значною мірою сприяють українські ментальні настанови й система національної культури загалом. Проте слід пам'ятати і про негативні риси українського характеру, котрі нерідко проявляли себе в історичному процесі. Йдеться про граничний індивідуалізм, зверхність особистих інтересів над загальнонародними, державними, небажання коритися органам публічної влади, підозрілість до їх зміцнення, схильність до анархізму, міжособної боротьби, отаманства, переважання емоцій над виваженими діями при розв'язанні політичних питань. Тому процес відродження повинен супроводжуватися цілеспрямованою роботою щодо стимулювання позитивних рис національної політичної культури та блокуванням негативних якостей української ментальності.

Політико-культурне запозичення є одним з найдинамічніших і найнасиченіших процесів у сучасному українському суспільстві. У його розвитку зацікавлені як прогресивні сили України, так і весь цивілізований світ. Тому не дивно, що ініціатором трансляції досвіду часто є інша, неукраїнська, сторона. І тут треба підкреслити, що чужі рецепти не можуть бути безпосередньо перенесені на наш ґрунт: їх необхідно адаптувати до вітчизняних умов. А українські політики часто-густо надто прямолінійно копіюють досвід то американської демократії, то сумнівні новації північного сусіда – Росії.

Особливої уваги вимагають формування та закріплення власних політичних винаходів і раціоналізацій. Тому треба створювати умови для прояву ініціативи “знизу”, для політичної творчості активістів політичних партій та громадських організацій, службовців органів державної влади.

Процеси руйнації, трансформації, відродження, запозичення та формування, охарактеризовані вище, самі по собі ще не забезпечують переходу суспільства до бажаного типу політичної культури. Отже, актуальною є проблема моделювання майбутньої політичної культури та визначення стратегії трансформації.

Як я уже зазначав, політики й політологи часто зводять політико-культурну перебудову лише до проблеми демократизації. Але, говорячи про демократизацію, народ можна знову вести до так званого “демократичного соціалізму” у рамках відновлення союзної держави, до чого закликають комуністи, або витворювати космополітичний демократичний лад, до чого схильні носії ліберальної ідеї. Але чи може бути побудована Українська держава на засадах наднаціонального, космополітичного демократизму? Мабуть, ні. Для цього необхідно включити в дію національний чинник, який засвідчить про потребу людей в окремій державі та вкаже на головну силу державотворення. Тому на перше місце в політико-культурній трансформації я ставлю українізацію нашої політичної культури.

Сам термін “українізація” з різних причин вживається нині рідко, хоча суть процесу, що повинен розгорнутися у політико-культурній сфері і уже помітно прогресує, полягає саме у набутті політичною системою суспільства українського змісту й характеру. Коли я веду мову про політико-культурну українізацію, то маю на увазі, що всі громадяни України повинні визнати як державні українські національні символи, українську мову як державну, провідну роль української нації у державотворчому процесі, виявити прихильне ставлення до українських народних традицій. Але це не означає позбавлення етнічних меншин громадських та культурних прав, можливості їхньої самоорганізації для вираження і задоволення специфічних потреб та інтересів. Ці права та свободи захищаються як українським законодавством, так і нормами міжнародного права.

З українізацією політичної культури суспільства тісно пов'язана суверенізація її змісту. Суть проблеми в тому, що український народ, який впродовж сторіч перебував під зверхністю чужих

держав, по-перше, не міг розвинути у достатній мірі ті якості, котрі має суверенний суб'єкт політичного життя, по-друге, набув рис, властивих підневільному, колоніальному народові. Отже, суверенізація політичної культури означатиме, з одного боку, її деколонізацію, а з іншого – набуття необхідних якостей повноцінного суб'єкта внутрішньополітичного та міжнародного життя. Ці процеси здійснюються взаємопов'язано. Деколонізація політичної культури передбачає перш за все подолання конформістсько-підданських настроїв та орієнтацій, комплексів меншовартості та кривди, національної сором'язливості та національного нігілізму тощо й відродження якостей політичного суверена.

Успішні українізація і суверенізація політичної культури народу неможливі без достатнього рівня політичної свідомості та політичної активності народних мас, без налагодження демократичних механізмів відстоювання національної ідеї. Більшість фахівців кваліфікує діючий в Україні політичний режим як “ліберальний авторитаризм” або як “протодемократію”. Є й такі дослідники, які бачать у політичному житті держави поєднання засад демократії та охлократії з істотним переважанням останньої. Відомо також, що нинішній Президент України Леонід Кучма прийшов до влади під гаслами “Покінчити з безвладдям!” та “Геть мафію!” Отже, мова йшла про те, що маємо анархічний стан суспільства й засилля тінювих структур.

Але хоч би що не говорили, посткомуністична Україна, на наш погляд, зробила помітні кроки на шляху демократизації усіх сфер суспільного життя. Проте на заваді поширення та укорінення цінностей народоправства стоїть тотальна соціально-економічна криза, зубожіння населення, його люмпенізація. Це означає, що звужується й стає загрозливо малою соціальна база демократії. А без створення потужного середнього класу демократичні порядки не мають шансів на стабілізацію. Саме тому і демократія, котра жевріє у нашому суспільстві, є нестійкою й час від часу сповзає то до авторитаризму, то до охлократії або анархії. За цих умов свідомість населення характеризується амбівалентністю та дуже низьким рівнем політичної залученості, компетентності та ефективності. І все ж за умов, коли з порядку денного не зійшли питання про розбудову підвалин правової держави та громадянського суспільства, треба пам'ятати, що саме демократія є гарантом збереження суверенітету нації і держави, а не будь-які “дозовані”, “обмежені” або “лібералізовані авторитаризми” й тим більше “персональні” чи “національні диктатури”.

Головними демократичними цінностями, котрі повинні повсюдно пропагуватися й втілюватися у життя, є верховенство права, суверенітет нації та особи, поділ влади, гарантія діяльності опозиції, політичний плюралізм та інші. Подолати регіоналізм українського політикуму, зміцнити взаємодію всіх етнічних груп і сформувати міцну етногромадянську націю можна лише на основі консенсусу всіх політичних сил. А для цього необхідно наполегливо шукати ті ідеї та цілі, що об'єднують, а не роз'єднують суспільство, консолідують його в монолітний народ.

Українізація, суверенізація і демократизація – три взаємопов'язані взаємодоповнюючі та необхідні процеси, що формують новітню політичну культуру українського народу. Вони визначають і те триєдине завдання, котре покликані зреалізувати суб'єкти історичного процесу, щоб забезпечити міцний культурний фундамент молодій й водночас тисячолітньої української держави.

#### Література

1. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Філадельфія, 1995. – 470 с.
2. Сасенко Ю. І. Міжнаціональна толерантність етносів України // За міжнаціональну злагоду, проти шовінізму та екстремізму: Матеріали науково-практичної конференції “Подолання шовінізму та екстремізму – найважливіша передумова злагоди і громадянського миру в Україні”. 8 – 9 жовтня 1993. – К.: 1995. – С. 102 – 131.
3. Українське суспільство – 1994, 1995: результати двох загальнонаціональних опитувань – думки, оцінки і рівень життя населення України // Політичний портрет України: Бюлетень дослідно-навчального центру “Демократичні ініціативи”. – 1996. – № 15. – С. 91 – 118.